

**«ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԿՈՄՈՒՆԻՉՄ»ԻՑ ՆԷՊԻՆ
ԱՆՑՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ
ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ**

ԱՐԱՐԱՏ ՅԱԿՈԲԵԱՆ
vahagnhakobian@rambler.ru

ՄՈՒՏՔ

Հայաստանեան պատմագրութեան համար գիտական հետազոտութեան տեսակէտից մեծ հետաքրքրութիւն է ներկայացրել խորհրդային իշխանութեան արշարտոյսին կիրառուած «ռազմական կոմունիզմ»ի եւ ապա դրան յաջորդած Նոր Տնտեսական Քաղաքականութեան (յետայսու ՆՏՔ), որ աւելի ծանօթ է իր ռուսերէն յապաւումով՝ ՆէՊ¹ հարցերի ուսումնասիրութիւնը: Հարցեր, որոնք խորհրդային պետութեան համար եղել են ուղենշային՝ նոր ընկերվարական հասարակարգի կառուցման ճանապարհին: Հասկանալի է, որ խորհրդային պատմաբանները առաջնորդուել են մարքս-լենինեան գաղափարախօսութեամբ ու մեթոդաբանութեամբ, ուստի եւ պատմական եղելութիւններն ու գործընթացները ներկայացրել են այդ հայեցակարգով:

Ներկայ յօդուածով խնդիր ենք դրել պատմագիտական քննութեան ենթարկել համայնավարների կողմից Ռուսաստանի օրինակով խորհրդային Հայաստանում եւս սկզբնապէս կիրառուած «ռազմական կոմունիզմ»ի քաղաքականութեան բնոյթն ու բովանդակութիւնը եւ թէ ինչպէս այդ քաղաքականութիւնը ձխողուելով անցում է կատարուել աւելի հաւասարակչիւ՝ ՆՏՔին: Սոյն հիմնահարցը տարակարծութիւնների տեղիք է տուել խորհրդային ու հայաստանեան պատմագրութեան մէջ:

«ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԿՈՄՈՒՆԻՉՄ»Ի ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ ՆՈՐ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆՑՄԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ

Խորհրդային պատմակուսակցական գրականութեան մէջ չի եղել յստակ հայեցակարգ «ռազմական կոմունիզմ»ի քաղաքականութեան էութեան եւ նպատակների վերաբերեալ: Հիմնահարցով զբաղուող խորհրդային եւ խորհրդահայ պատմաբանները, յենուելով Իոսիֆ Ստալինի² աշխատութիւնների եւ Համամիութենական Կոմունիստական Կուսակցութեան (ՀամԿ(բ)Կ) համառօտ պատմութեան դասընթացի տեսադրոյթների վրայ, համոզմունք են յայտնում, որ «ռազմական կոմունիզմ» կոչուած միջոցառումների համակարգը³ կապուած է եղել լոկ նորաստեղծ խորհրդային երկրին պարտադրուած 1918-1920թթ. քաղաքացիական պատերազմի եւ օտարերկրեայ ներխուժման հետեւանքով առաջացած դժուարութիւնների, կարմիր բանակը եւ բանուորութեանը պարէնով ապահովելու, երկիրը պաշտպանելու հանգամանքի հետ, եւ այն ու-

նեցել է ժամանակաւոր բնոյթ: Այս առնչութեամբ ճիշդ չէ Ստալինի հնչեցրած այն թեզը, թէ «չլինէր ռազմական իրադրութիւնը եւ ինտերվենցիան, չէր լինի նաեւ «ռազմական կոմունիզմ»ը»⁴: Տասնամեակներ շարունակ խորհրդային եւ խորհրդահայ պատմագրութիւնը առաջնորդուել է այդ հայեցակարգով:

Արդէն 1980ականների երկրորդ կէսին այսպէս կոչուած գորբաչովեան⁵ «վերակառուցման» փուլում խորհրդային մի շարք պատմաբաններ, տնտեսակէտեր, փիլիսոփաներ՝ Վիկտոր Սիրոտկինը, Օտտօ Լացիսը, Ալեքսանդր Յիպիօն, Պաւէլ Բունիչը եւ ուրիշներ վերանայեցին այդ հայեցակարգը: Մասնաւորապէս Սիրոտկինը ճիշտ չի համարում այն, թէ՛ «ռազմական կոմունիզմ»ի ռեժիմը պարտադրուել է համայնավարներին, քաղաքացիական կռիւների եւ օտարերկրեայ միջամտութեան հետեւանքով: «Դա բոլորովին ճիշտ չէ, թէկուզ այն պատճառով, որ Խորհրդային Ռուսաստանում մարքսեան սկզբունքով ընկերվարութեան գաղափարի իրականացման առաջին դեկրետները ընդունուել են քաղաքացիական կռիւներից շատ առաջ»⁶: Իսկ ժամանակակից ռուս մէկ այլ հեղինակ կարծում է, որ «ռազմական կոմունիզմ»ը եղել է աւելի շուտ քաղաքացիական պատերազմի պատճառ, քան՝ հետեւանք⁷:

Իհարկէ, չի կարելի ժխտել այն ժամանակուայ արտակարգ ծանր պայմանների ունեցած ազդեցութիւնը նման քաղաքականութեան որդեգրման վրայ: Սակայն «ռազմական կոմունիզմ»ի ընթացքը բացատրել լոկ արտաքին միջամտութեամբ եւ քաղաքացիական կռիւներով, միակողմանի եւ թերի կը լինէր:

Ներկայումս պատմագիտական գրականութեան մէջ յստակեցուել է այն, որ «ռազմական կոմունիզմ»ի քաղաքականութիւնը պայմանաւորուած չի եղել միայն այն ժամանակուայ առարկայական ծանր պայմաններով: Այն ընկերա-տնտեսական ու քաղաքական մի գործընթաց էր, որը համապատասխանում էր ՀԿ (ՀԿ) դեկավարութեան մեծամասնութեան հայեացքներին ու պատկերացումներին՝ ընկերվարութեան ու համայնավարութեան անցման վերաբերեալ:

1917ի հոկտեմբերեան յեղաշրջման յաղթանակից յետոյ համայնավար առաջնորդների մօտ ձեւաւորուել էր պարզունակ ու կարծրածիր այն հայեացքը, թէ «պրոլետարիատի դիկտատուրայի» պայմաններում պետականացումների, բռնագրաւումների, սեփականագրկումների, ինչքի հաւասար բաշխումի, «ռազմակոմունիստական», այսպէս կոչուած՝ «կարմիրգվարդիական գրոհի» միջոցով կարելի է արմատախիլ աւել հին կարգերը եւ միանգամից, թռիչքով հաստատել ընկերվարութիւն ու համայնավարութիւն: «Ռազմական կոմունիզմ» անուանումը ինքնին վկայում է այդ քաղաքականութեան բնոյթի եւ նպատակների մասին: Դեռ այն ժամանակ ՀԿ փաստաթղթերում արդէն խօսուում էին մարքսեան գաղափարի անյապաղ իրականացման, մօտալուտ համայնավարա-

կան բաշխման, տարերային շուկայական յարաբերութիւններից ու ապրանքային արտադրութիւնից հրաժարուելու մասին: Արդէն 1920 Հոկտեմբերին Լենինը Կոմերիտմիութեան Համառուսաստանեան Յրդ Համագումարում արտասանած ճառում հաւաստիացնում էր երիտասարդ սերնդին, որ նրանք կ'ապրեն համայնավարութեան օրօք⁸:

Կարծում ենք, որ համայնավար առաջնորդների մէջ տուեալ ժամանակաշրջանում «ռազմական կոմունիզմ»ը ընկերվարութեան անցման գերիշխող հայեցակարգ է եղել:

«Ռազմական կոմունիզմ»ի քաղաքականութիւնը (ՌԿՔ) սերտորէն կապուած էր նաեւ այդ ժամանակում լայնօրէն տարածուած համաշխարհային յեղափոխութեան գաղափարախօսութեան ու քաղաքականութեան հետ:

Համաշխարհային յեղափոխութեան ռազմավարութեան վերաբերեալ հարկ է տեղեկացնել, որ 1917ի Հոկտեմբերեան յեղաշրջման յաղթանակից յետոյ համայնավար առաջնորդները առաջ քաշեցին նաեւ համաշխարհային ընկերվարական յեղափոխութեան իրականացման գաղափարը: Նրանք ծրագրեցին Ռուսաստանից յեղափոխութիւն արտահանելու միջոցով այդ ալիքը տարածել ամբողջ աշխարհով մէկ, որպէսզի հաստատուի համաշխարհային ընկերվարութիւն ու համայնավարութիւն: Հենց այդ նպատակով 1919 Մարտին Մոսկուայում հիմնուեց Յրդ «Կոմունիստական Ինտերնացիոնալ»ը: Ամբողջ 1920ականներին Մոսկուան հսկայ նիւթական, քարոզչական, կազմակերպչական միջոցներ յատկացրեց՝ Եւրոպայի եւ Ասիայի մի շարք երկրներում (Գերմանիա, Իտալիա, Հունգարիա, Չեխոսլովակիա, Չինաստան եւ այլուր) ընկերվարական յեղափոխութիւն բորբոքելու համար, սակայն որեւէ արդիւնքի չհասնելով, ի վերջոյ, ստիպուած, յանգեց մէկ երկրում՝ Խորհրդային Միութիւնում, ընկերվարական հասարակարգ հիմնելու գաղափարին:

Հիշատ գործիչներ սխալմամբ կարծում էին, որ «ռազմական կոմունիզմ»ը այն միակ անհրաժեշտ կարգավիճակն է, որ կը պահպանուի մինչեւ համաշխարհային ընկերվարական յեղափոխութեան յաղթանակը: Սակայն մի քանի տարուայ անյաջող փորձից յետոյ, երբ Լեւ Տրոցկին, Լենինը եւ միւս գործիչները համոզուեցին, որ «ռազմական կոմունիզմ»ի քաղաքականութիւնը ոչ միայն իրեն չի արդարացնում, այլեւ մտել է փակուղի, դարձել արտադրական ուժերի զարգացման արգելակ, երկրում առաջ է բերել քաղաքական խոր ճգնաժամ՝ յարուցելով ժողովրդական զանգուածների՝ առաջին հերթին գիւղացիութեան սուր դժգոհութիւնը բռնադրուումների քաղաքականութիւնից, 1921ի գարնանը կտրուկ կերպով փոխում են իրենց հայեացքները ընկերվարական շինարարութեան մեթոդների եւ ուղիների հարցում: Եզրակացնելով, որ ռազմական, բռնի միջոցներով համայնավարութիւն չի հաստատուում, երկրում անցում կատարուեց աւելի հաւասարակշիռ, տնտեսական

լծակներով, մարդկանց անձնական շահագրգռուածութիւնը խթանող քաղաքականութեան, որը ստացաւ Նոր Տնտեսական Քաղաքականութիւն անունը: Ի դէպ, պարէնմասնատրոււմից հրաժարման եւ պարէն-հարկի անցման վերաբերեալ առաջարկով առաջին անգամ հանդէս է եկել Տրոցկին՝ 1920 Մարտին, Ռուսաստանի ՀԿ (ՌԿ/Բ/Կ) Կենտկոմին ուղղուած գեկուցագրում⁹:

Պէտք է նկատել, որ անգամ 1921-1923ին նոյնպէս Լենինի հայեացքները ՆՏՔի եւ ընկերվարութեան վերաբերեալ փոխուել են: Ինչպէս յայտնի է, ՆՏՔի առաջին տարում Լենինը կարծում էր, որ դա ժամանակաւոր նահանջ է, ռազմավարութիւն, դադար «կապիտալիստական ամբողջ վրայ» գրոհից առաջ, սակայն աւելի ուշ՝ 1923թ., չնայած ծանր հիւանդութեանը, նա Նէպ-ին արդէն մօտենում էր որպէս աւելի լուրջ եւ երկարատեւ քաղաքականութեան, որպէս «մի ամբողջ պատմական դարաշրջանի»¹⁰, ընկերվարական շինարարութեան ռազմագիտական ուղի¹¹: Մեր կարծիքով Լենինի մօտ այդպէս էլ մինչեւ վերջ չի ձեւաւորուել ընկերվարութեան յստակ ու աւարտուն հայեցակարգ եւ հաւանաբար չէր էլ կարող վերջնական ձեւաւորում ստանալ, քանի դեռ այն չէր փորձուել ու ստուգուել կեանքում: Որովհետեւ մի բան է տեսութիւնը, գաղափարը, մտքի թռիչքը եւ միանգամայն այլ՝ իրական կեանքը, դրանց գործնականացումը: Հենց դրա ապացոյցն է «ռազմական կոմունիզմ»ից շրջադարձը դէպի ՆՏՔ:

ՆՈՐ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԻՐԱՊԱՏԿԵՐԸ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

«Ռազմական կոմունիզմ»ի եւ դրա հետ կապուած ՆՏՔի անցման հիմնահարցերին անդրադարձել են խորհրդահայ պատմաբաններ Բագրատ Բորեանը, Արշաւիր Յակոբեանը, Վլադիմիր Ղազախէցեանը, Գուրգէն Գեղամեանը, Եուրի Յովսէփեանը եւ ուրիշներ¹²: Թուարկուած հեղինակների մօտ ընդհանրական է այն գաղափարը, որ «ռազմական կոմունիզմ»ը չի դիտուել որպէս ընկերվարութեան կառուցման փուլ, ինչպէս որ ժամանակին պատկերացնում էին համայնավար առաջնորդները: Իր դրական թէ բացասական հետեւանքներով այդ քաղաքականութիւնը համարուել է արտաքին ու ներքին աննպաստ հանգամանքներով թելադրուած հարկադրական քայլ: Հենց այդ դիտանկիւնից են նրանք մօտեցել ու ներկայացրել հիմնահարցի պատմութիւնը:

Խորհրդահայ պատմագրութեան մէջ ՌԿՔի լուսաբանման սկիզբը դրել է համայնավար Բորեանը: Նա իր աշխատութեան Բ. հատորում մէկ առ մէկ նկարագրում է այն հարստահարութիւններն ու բռնութիւնները, որոնք ուղեկցում էին այդ քաղաքականութեան¹³: Հասկանալի է, որ Բորեանի վերաբերմունքը «ռազմական կոմունիզմ»ի հանդէպ եղել է բացասական:

ՀՍԽՀ ներքաղաքական կեանքի պատմութեան հետ, անշուշտ, անմիջական կապ ունի «ուղղմական կոմունիզմ»ի քաղաքականութիւնը: Այն սկսեց գործադրուել Հայաստանի խորհրդայնացման առաջին իսկ օրերից: Յայտնի է Հայկեղկոմի 1920 Դեկտեմբերի 8ի հրամանը «Պարէնատրման մթերքների եւ այլ նիւթերի յայտնաբերման մասին»¹⁴, որով փաստօրէն սկիզբ դրուեց բռնագրաւումների «ուղղմականութեան» քաղաքականութեանը: Իսկ Դեկտեմբերի 10ին հրապարակուեց ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի դիմումը՝ ուղղուած Հայաստանի գիւղացիներին, որով պահանջուում էր հաց տալ կարմիր Բանակին. «Յիշիր այդ մասին եւ մի՛ յապաղիր, գիւղացի ընկեր: Հաւաքիր հացը եւ փոխադրիր սեփական միջոցներով, քո սայլերով եւ եզներով»¹⁵:

Խորհրդահայ պատմագրութեան մէջ մի շարք հեղինակներ՝ Գեղամեանը, Կորիճ Սարգարեանը եւ ուրիշներ, զարգացնում են այն տեսակէտը, թէ ՌԿՔն կարելի էր չըջանցել՝ բաւարարուելով առանձին բռնագրաւումներով¹⁶: Ըստ նրանց, Հայաստանի իշխանութիւնները հաշուի առնելով երկրի ծանր դրութիւնը, ՌԿՔն Հայաստանում չպէտք է կիրառէին¹⁷: Բայց, հարց է ծագում. Հայկեղկոմը կարո՞ղ էր արդեօք հրաժարուել ու չկիրառել ՌԿՔն. մի գործընթաց, որը խորհրդային պետութիւնը գործադրում էր՝ սկսած 1917ի հոկտեմբերեան յաղթանակից:

Խորհրդահայ մէկ այլ պատմաբան՝ Բենիկ Օհանջանեանը, աւելի հեռուն գնալով, կարծում է, որ Հայաստանում գործադրուած այդ քաղաքականութիւնը առհասարակ չի կարելի համարել «ուղղմական կոմունիզմ»: «Մեր կարծիքով, գրում է Օհանջանեանը, Հայաստանում կիրառուած այդ քաղաքականութիւնը ոչ թէ «ուղղմական կոմունիզմ» էր, ինչպէս Ռուսաստանում, այլ՝ սննդամթերքի սոսկ բռնագրաւումներ»¹⁸: Նա նոյնպէս պնդում է, որ Հայաստանում չպէտք է կիրառուէր բռնագրաւումների այդ քաղաքականութիւնը, որը «սխալմամբ (ընդգծումը մերն է - Ա.Հ.) համարուել է «ուղղմական կոմունիզմ»»¹⁹: Այսինքն՝ ըստ Օհանջանեանի՝ ստացում է, որ Հայաստանում չի կիրառուել «ուղղմական կոմունիզմ»ի քաղաքականութիւն, այլ ընդամէնը իրականացուել են չհամակարգուած բռնագրաւումներ: Ասուածն, իհարկէ, չի համապատասխանում իրականութեանը: Հանրապետութիւնում իրականացուել են թէ՛ առեւտրի պետական մենաշնորհ (արգելուած է եղել մասնաւոր առեւտուրը), թէ՛ ձեռնարկութիւնների պետականացում, թէ՛ հարկադիր աշխատանք եւ թէ՛ սայլապարհակ, եւն.: Օհանջանեանի արտայայտած տեսակէտը առաջինը հիմնաւոր ու համոզիչ քննադատութեան ենթարկեց երիտասարդ պատմաբան Յովսէփեանը²⁰: Իհարկէ, փաստերը վկայում են, որ պարէնամասնատրման փոխարէն գերակշռել եւ շեշտը դրուել է բռնագրաւումների վրայ: Ընդ որում՝ բռնագրաւումներ իրականացրել են թէ՛ գաւառային եւ գաւառակային յեղկոմ-

ները, թէ՛ ոստիկաններն ու զօրամասերը եւ թէ՛ որբանոցներն ու հիւանդանոցները: Այնինչ, օրէնքով պարէնային բռնագրաւումների իրաւասութիւն է ունեցել միայն պարէնփողկոմատը²¹:

Ինչպէս արդէն ասուեց ՌԿՔՆ Հայաստանում հիմնականում դրսեւորուել է բռնագրաւումների ու շահատակութիւնների ձեւով: Բանը հասել է այն աստիճանի, որ գիւղացիները դիմել են բացայայտ ընդվզումների: Այս կապակցութեամբ բանասէր եւ պատմաբան Արշակ Ալպոյաճեանը նկարագրում է. «Պոլշեիքները կը պահանջէին անոնցմէ (գիւղացիներից - Ա.Յ.), որ իրենց ուտեստի մթերքները տրամադրեն Կարմիր բանակին: Աւարառու արշաւախումբեր կը շրջէին, որոնք կը կատարէին խուզարկութիւններ, գէնք ու զինուորական հագուստ կը խլէին գիւղացիներէն, արջառ եւ խոտ պաշտօնական բռնագրաւմանց կենթարկէին, իսկ անպաշտօն կերպով կը յափշտակէին ամէն ինչ (լիւր, մեղր, պանիր, զարդեր, դրամ եւ այլն): Գիւղացիք անոնց դէմ յուսահատօրէն բողոքներ կը բարձրացնէին, որոնք երբեմն կը ստանային խռովայոյզ հանգամանք. օրինակ, Դարաշիշագի (Ծաղկաձոր) գիւղախումբին մէջ պոլշեիքներու շահատակութեանց հետեւանօք Ալափարս[ի] խռովութիւնք: Ախտայէն հոն կը դրկուին ռուս Կարմիր բանակէն 2 վաշտ, գիւղացիք կը դիմադրեն, պոլշեիքները յաղթական գիւղ կը մտնեն: Պաշքէտոնի գիւղի բնակիչք տեսնելով իրենց դրացի գիւղերուն մէջ տեղի ունեցած թալանը՝ կ'որոշեն թոյլ չտալ, որ Կարմիր բանակի զինուորները գիւղ մտնեն: Եւ կ'աջողին»²²:

Գարեգին Նժդեհը համայնավարների վարած այս քաղաքականութիւնը որակել է «պետական բանդիտիզմ», «զանգուածային աւազակութիւն»²³:

Անշուշտ, զուտ բռնագրաւումների քաղաքականութեան գործադրումը սխալ էր եւ չնայած արդէն շատ համայնավար դեկավարների համար պարզ էր, որ այս բռնագրաւումների քաղաքականութիւնը Ռուսաստանում առաջ էր բերել ճգնաժամ, դժգոհութիւններ, գիւղացիական խռովութիւններ ու ապստամբութիւններ, բայց դա նրանց համար չէր կարող հնարանք լինել, որ Հայաստանում չկիրառուէր այդ քաղաքականութիւնը: Ինչպէս արդէն ասուել է, ՌԿՔՆ դիտում էր որպէս անխուսափելի փուլ, ընկերվարութեան ուղին բռնած իւրաքանչիւր երկրի համար, եւ Հայաստանը չէր կարող բացառութիւն լինել, անկախ նրանից, որ յայտնուել էր սոցիալ-տնտեսական ծայրաստիճան աղքատ ու քայքայուած վիճակում: Հայկոմկոմսի կենտկոմը եւ Հայկեղկոմը, անցնելով պետական իշխանութեան դեկին, իրենց մեծամասնութեամբ անհրաժեշտ ու օրինաչափ էին համարում ոչ միայն ՌԿՔՆ կիրառումը, այլեւ դասակարգային ու քաղաքացիական կռիւների բորբոքումը: Դրա թէժացման անհրաժեշտութեան մասին էր թմբեկահարում Կոմոլենիստ պաշտօնաթերթը²⁴: Հարկ է նկատել, որ բռնագրաւումների ընթացքը

դիտուում էր նաև որպէս դասակարգային պաքարի եւ յեղափոխութեան զարգացման իւրայատուկ ձեւ: Նոր հասարակարգի յաղթանակի համար պէտք էր «արիւն թափել»: Պէտք էր հաշուի առնել, որ Հայաստանը խորհրդայնացել էր անարիւն: Այդ տեսակէտից տեղին է նշում Սարգսեանը, երբ գրում է. «հանրապետութեան դեկլարացիան մի մասի կարծիքով քաղաքացիական պատերազմը դիտուում էր յեղափոխութեան զարգացման անհրաժեշտ էտապ նաեւ Հայաստանի համար»²⁵:

Խորհրդային պատմաբանների օրինակով խորհրդահայ հեղինակները եւս «ուսումնական կոմունիզմ»ը դիտուում էին ոչ թէ որպէս նոր՝ ընկերվարական հասարակարգի անցման կուսակցութեան ընթացք, այլ որպէս քաղաքացիական կռիւների ու տնտեսական ծանր դրութեամբ պայմանաւորուած միջոցառում: Խորհրդահայ պատմաբանների մի մասը, այդ թւում Սեգվարդ Խարմանդարեանը ՌԿՔի գործադրման անհրաժեշտութիւնը Հայաստանում հիմնաւորում էր հանրապետութեան տնտեսական ծայրայեղ քայքայուածութեամբ, արտաքին միջամտութեամբ ու քաղաքացիական պատերազմով²⁶: Իսկ պատմաբան Իւան Թայրեանը գրեթէ նոյնկերպ զարգացնում էր այն միտքը, թէ հանրապետութիւնում ստեղծուած չափազանց ծանր վիճակն է հարկադրել Հայաստանի իշխանութիւններին՝ դիմելու «ուսումնական կոմունիզմ»ի բռնագրաւումների քաղաքականութեանը²⁷:

Չեկիստ եւ համայնավար գործիչ Շաւարշ Ամիրխանեանն իր յուշերում գրում է, թէ ՌԿՔն պարտադիր պայման չէր, թէ նման քաղաքականութեան դիմել են արտաքին ու ներքին հանգամանքների թելադրանքով եւ՝ թէ իբր Հայաստանը կարող էր խուսափել նման ծայրայեղ միջոցառումից, եթէ դրան չխանգարէին վրաց մենչեւիկները՝ թոյլ չտալով Ռուսաստանից պարէնամթերքի մուտքը Հայաստան²⁸: Ըստ Ամիրխանեանի՝ ստացւում է, որ, եթէ Վրաստանը չընդափակէր Հայաստանը, ապա «ուսումնական կոմունիստական» բռնագրաւումներ չէին իրականացուի Հայաստանում: Այլ կերպ ասած, եթէ Հայաստանի ընկերատնտեսական վիճակը քիչ թէ շատ տանելի լինէր, ապա այդ քաղաքականութիւնը չէր կիրառուի: Իրականութիւնն այլ էր: Ինչպէս արդէն ասուեց, այդ քաղաքականութիւնը եղել է պարտադիր եւ օրինաչափ՝ խորհրդային կարգեր նոր հաստատած երկրների համար, տարբերութիւնը միայն դրա կիրառման չափերի եւ տեւողութեան մէջ էր:

Հայաստանի իշխանութիւնները պատճիներով Ռուսաստանում իրականացուած քաղաքականութիւնը չէին կարող այն չգործադրել Հայաստանում՝ անկախ այն բանից, թէ ինչպիսին էր երկրի կացութիւնը: Ինչպէս արդէն ասուել է, «ուսումնական կոմունիզմ»ը ՀԿ ուսումնականութիւնն էր՝ դրամատիրական վարչակարգից ընկերվարական անցման ճանապարհին, եւ Հայկեղկումը ու Հայկոմկուսը չէին կարող շեղուել այդ

ուղղուց, այլապէս կ'որակուէին որպէս հակակուսակցական թեքում կամ խմբաւորում՝ դրանից բխող հետեւանքներով:

Միւս կողմից դժուար է համաձայնուել վերոնշեալ դատողութիւններին նաեւ այն պատճառով, որ «ռազմական կոմունիզմ»ի կիրառումը Հայաստանում ոչ թէ երկիրը դուրս բերեց քայքայումից, այլ աւելի խորացրեց տնտեսական անկումը, մեծացրեց բնակչութեան դժգոհութիւնը, ուստի եւ՝ ընկերային լարուածութիւնը:

ՌԿՔն ոչ թէ լուծում էր պարէնային ճգնաժամը եւ կասեցնում տնտեսական քայքայումը, այլ, ընդհակառակն, աւելի էր խորացնում դրանք: Այդ առնչութեամբ ճիշտ է նկատում պատմաբան Սերգէյ Ամիրեանը, երբ գրում է. «Ռազմական կոմունիզմի քաղաքականութիւնը Հայաստանում կիրառելու հետեւանքով հանրապետութեան տնտեսական կեանքը ոչ միայն չկարգաւորուեց, այլեւ աւելի քայքայուեց, առաջ բերելով աշխատատեղի բնակչութեան դժգոհութիւնը»²⁹:

Խորհրդահայ մի շարք պատմաբաններ, վրիպելով, հիմնականում դրական կողմերով են գնահատում ՌԿՔի իրականացումը Հայաստանում, թէեւ միաժամանակ ընդունում են, որ դրա կիրառման ընթացքում թոյլ են տրուել սխալներ, շեղումներ եւ աղաւաղումներ, որոնց տակ հասկացում են կատարուած բռնագրաւումները:

Խորհրդահայ պատմաբան Արշաւիր Յակոբեանը ՌԿՔին տուել է հետեւեալ գնահատականը. «Չնայած կարճատեւութեանը, այնուամենայնիւ «ռազմական կոմունիզմ»ի քաղաքականութեան կիրառումով, Հայաստանում ապահովուեց սովետական կարգերի գոյութիւնը, նրա ամրապնդումը եւ յետագայ զարգացումը»³⁰: Մէկ այլ խորհրդային հեղինակ՝ Վլադիմիր Ներկարարեանը, մատնանշելով հանդերձ թոյլ տրուած սխալներն ու աղաւաղումները, եզրակացնում է. «Չնայած թոյլ տրուած այդ սխալներին ու թերութիւններին՝ Սովետական Հայաստանում ռազմական կոմունիզմի քաղաքականութիւնը հիմնականում արդարացրեց իրեն»³¹: Խորհրդային մէկ ուրիշ հեղինակ՝ Սուրէն Սահրադեանը, նոյնպէս կարծում է, որ այդ քաղաքականութիւնը նպաստել է խորհրդային կարգերի ամրապնդմանը եւ զարգացմանը³²:

Անհնար է համաձայնուել «ռազմական կոմունիզմ»ի քաղաքականութեանը տրուած նման գնահատականներին: Տեղին է յիշեցնել, որ պատմագրութեան մէջ իշխող նման տեսակէտը տակաւին խորհրդային շրջանում քննադատել է Գեղամեանը³³: Իրականում «ռազմական կոմունիզմ»ի կիրառումը Հայաստանում աւելի շատ վնաս է տուել, քան օգուտ: Մեր եւ յետխորհրդային շատ պատմաբանների կարծիքով՝ ՌԿՔի կիրառումը քաղցի, թշուառութեան ու աւերակի երկիր Հայաստանում, ընդհակառակը, աւելի վարկաբեկեց ու խարխլեց ընկերվարութեան գաղափարը եւ խորհրդային իշխանութեան հիմքերը: Բռնագրաւումների

ժամանակ հնարաւոր չէր հանդէս բերել ընկերային-դասակարգային մօտեցում, քանզի բնակչութիւնը համատարած աղքատ եւ ունեզուրկ էր:

Հայ ժողովրդի Պատմութիւն բազմահատորեակում դարձեալ արձանագրուում է, որ ՌԿՔԻ կիրառման ընթացքում տեղերում թոյլ էին տրուել «չեղումներ ու սխալներ» եւ որպէս օրինակ նշուում էր. «Շատ դէպքերում աշխատատր գիղացուց վերցում էր ոչ միայն պարէնային ատելցուկը, այլեւ ամբողջ պաշարը»³⁴: Այստեղ ուշադրութեան է արժանի այն հանգամանքը, որ թոյլ տրուած չեղումները եւ սխալները վերագրուում են տեղական իշխանութիւններին եւ ոչ թէ կուսակցական եւ պետական բարձրագոյն ղեկավարութեանը: Ի դէպ, այս մեթոդը կիրառուել է նաեւ գիւղատնտեսութեան համատարած «կոլեկտիւացման» ժամանակ, երբ այդ ընթացքում թոյլ տրուած սխալներն ու հարկադրանքը դարձեալ վերագրուել են տեղական իշխանութեան մարմիններին եւ ոչ թէ կուսակցութեանն ու կառավարութեանը եւ անձամբ Ստալինին:

Խորհրդահայ առանձին հեղինակներ էլ «ուզմական կոմունիզմ»ի քաղաքականութեան ընթացքում թոյլ տրուած սխալները հասցէագրում են Հայկեղկոմին: Այսպէս, օրինակ, Հայկեղկոմի թոյլ տուած կոպիտ սխալների մասին է շեշտում պատմաբան Շմաւոն Յարութիւնեանը³⁵:

«Ռազմական կոմունիզմ»ի հիմնական բաղադրիչը համարուող միջերջների աւելցուկի մասնատրուումը, ինչը Հայաստանում իրականացուել է հիմնականում բռնագրաւումների ձեւով, պատմաբաններից, օրինակ, Արշակ Վարդապետեանը դրական է գնահատել այն տեսանկիւնից, որ դրա կենսագործումը, ըստ նրա՝ «ապահովեց յաղթանակը դաշնակաւաւանտիւրիստների դէմ»³⁶: Իրականում պարէնմասնատրուում եւ ՌԿՔԻ բնոյթից բխող բռնագրաւումները ոչ թէ նպաստեցին Փետրուարեան ապստամբութեան ճնշմանը կամ տնտեսութեան կայունացմանը, ինչպէս որ ներկայացնում են խորհրդահայ շատ պատմաբաններ, այլ ընդհակառակը, այդ քաղաքականութիւնը դարձաւ ժողովրդի դժգոհութեան ու ապստամբութեան հիմնական պատճառներից մէկը եւ պատճառ դարձաւ գիւղական տնտեսութեան քայքայմանը: Այս օրինակով դժուար չէ տեսնել, որ խորհրդահայ պատմագրութեան մէջ իսկապէս շատ դէպքեր ու եղելութիւններ փաստօրէն շուռ են տրուել գլխիվայր:

ԵՐԿՈՒ ՄԱՐՏԱՎԱՐԱԿԱՆ ՄՕՏԵՑՈՒՄ ՀԱՅՅԵՂԿՈՄԻ ՇԱՐՔԵՐՈՒՄ

ՀՍԽՀ ներքաղաքական կեանքի պատմութեան կարեւոր հարցերից է «ուզմական կոմունիզմ»ի եւ առհասարակ ՀՅԴ եւ միւս ընդդիմադիր կուսակցութիւնների հանդէպ վարուող քաղաքականութեան խնդրում Հայկեղկոմում եւ ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմում 1921 Յունուարից ի յայտ եկած երկու հոսանքների բացայայտումն ու գնահատումը: ՀԿ եւ կառավարութեան ղեկավար կազմում առաջացած այդ երկու հոսանքների մասին առաջիններից են նկատել եւ խօսել Արամայիս Մնացականեանը, Սամ-

ուէլ Ալիխանեանը, Խարմանդարեանը, աւելի ուշ Սարդարեանը, Յովսէփեանը, Ղազարխէցեանը եւ ուրիշներ: Փաստական հարուստ նիւթերի եւ իրադարձութիւնների քննական վերլուծութիւնների հիման վրայ նրանք ցոյց են տուել, որ Հայաստանի ղեկավար շրջանում փաստօրէն գոյութիւն է ունեցել երկու թեւ՝ չափաւոր (Սարգիս Կասեան, Ասքանազ Մուսեան, Ալեքսանդր Բէկզադեան, Սահակ Տէր-Պաբրիկեան եւ այլք) եւ «ձախ»-ծայրայեղական (Աւիս Նուրջանեան, Գէորգ Ալիխանեան, Իսահակ Դովլաթեան, Հայկազ Կոստանեան, Կոստանդին Այվազեան, Գէորգ Աթարբէկեան եւ այլք)³⁷:

Թէ՛ խորհրդային եւ թէ՛ յետխորհրդային պատմաբանները իրաւացիօրէն դրական են գնահատում Կասեանի եւ Մուսեանի գլխաւորած չափաւոր հոսանքը, որովհետեւ այս թեւի կողմնակիցները դէմ են եղել յախուռն բռնազրաւումներին, զանգուածային բանտարկութիւն-աքսորին եւ բռնի այլ գործողութիւններին: Սակայն դա բնաւ չի նշանակում, թէ նրանք դէմ են եղել ՌԿՔին, պարէնմասնատրմանը: Նրանք դէմ են եղել դրա իրականացման ձեւերին եւ ոչ թէ բովանդակութեանը:

ԱՆՑՈՒՄ ՆՏՔԻՆ, ԵՒ ԱՅԴ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

Հայ պատմագրութեան մէջ տարակարծութիւն կայ նաեւ Հայաստանում «ուսումնական կոմունիզմ»ի գործադրման ժամկէտի հարցում: Ըստ պատմաբան Օհանջանեանի՝ ««ուսումնական կոմունիզմ»ի քաղաքականութիւնը Հայաստանում իրականացուել է 1920 թ. Դեկտեմբերի 8-ից մինչեւ 1921 թ. Փետրուարի 13-ը»³⁸: Կան հեղինակներ, ովքեր ՌԿՔն Հայաստանում հասցնում են մինչեւ ամառ՝ Յունիսի 24ը, այսինքն՝ մինչեւ ՆՏՔի հիմնական բաղադրիչ համարուող «Պարէնտուրքի Մասին» օրէնքի ընդունման օրը՝³⁹ Ղազարխէցեանը տեղին քննադատում է այդ տեսակէտները եւ «ուսումնական կոմունիզմ»ի կենսագործման հիմնական ժամկէտը համարում է մինչեւ 1921 Ապրիլը⁴⁰: Ապրիլի երկրորդ կէսից աստիճանաբար անցում է կատարւում ՆՏՔին: Դրա համար հիմք են ընդունուել Հայկեղկոմի Ապրիլի 10ի, 16ի հրամանագրերը եւ Ապրիլի 21ի թիւ 251 շրջաբերականը, որոնցով արգելւում էին օրէնքով ամէն տեսակ խուզարկութիւնները եւ բռնազրաւումները⁴¹: «Ռազմական կոմունիզմ»ի աւարտի եւ ՆՏՔի անցման այդ նոյն տեսակէտն է պաշտպանում նաեւ Գեղամեանը⁴²: Խորհրդահայ պատմագրութեան ներկայացուցիչներից Համբարձում Էլչիբեկեանն էլ իր վերջին մենագրութեան մէջ այն միտքն է զարգացնում, թէ Հայաստանում ՆՏՔն պէտք է կիրառուէր երկրի խորհրդայնացման հենց սկզբից՝ 1920 Դեկտեմբերից⁴³:

Խորհրդային պետութիւնը ՆՏՔին անցում է կատարել ՌԿ(Բ)Կ 10րդ համագումարի որոշմամբ՝ 1921 Մարտին: Այստեղ զարմանալ կարելի է, թէ Հայաստանում ինչպէս ՆՏՔն պէտք է կիրառուէր հենց սկզբից, երբ

այդ մասին որոշումը կայացուել է 1921 Մարտին: Ուստի բացառում էր 1920 Գեկտեմբերին նման քաղաքականութեան կիրառումը Հայաստանում: ՆՏՔն օրապահանջ դարձաւ 1921ի գարնանը, երբ երկիրը յայտնուել էր տնտեսական խորը քայքայման ու ճգնաժամի մէջ, որի հետեւանքով տեղի էին ունենում զանգուածային դժգոհութիւններ ու ապստամբութիւններ, պետութեան յետազայ հեռանկարի հարցում ՌԿ(Բ)Կ շարքերում սրուել էին ներկուսակցական բանավէճերն ու պայքարը:

Ի տարբերութիւն ՌԿՔի՝ հայ պատմագրութեան մէջ լուրջ տարակարծութիւններ չկան ՆՏՔին անցման հարցում: Գրեթէ բոլոր ուսումնասիրողները, թէ՛ խորհրդային եւ թէ՛ յետխորհրդային, հիմնականում դրական կողմերով են բնութագրում ու գնահատում ՆՏՔի ուղին:

Հայաստանում ՆՏՔի հիմնախնդրին յատուկ ուսումնասիրութիւն է նուիրել պատմաբան Խարմանդարեանը: Փաստական հարուստ նիւթերի հիման վրայ, մարքսիզմ-լենինիզմի դիրքերից, նա ցոյց է տուել «ուզմական կոմունիզմ»ից ՆՏՔին անցման նշանակութիւնը՝ որպէս «պրոլետարիատի դիկտատուրայի պայմաններում միակ ճիշտ տնտեսական քաղաքականութիւն չՄԽՀ համար կապիտալիզմից ընկերվարութեան անցման շրջանում»⁴⁴: Հեղինակը յաջողուած փորձ է արել բացայայտելու ՀՍԽՀում ՆՏՔին անցման մի քանի առանձնայատկութիւններ: Մասնաւորապէս նշում են, որ Հայաստանում ՆՏՔի գործադրումը փոքր-ինչ ուշացաւ՝ քաղաքացիական կռիւների եւ թուրքերի՝ Ալեքսանդրապոլի գաւառից հեռանալու պատճառով, բացի այդ՝ առանձնայատկութիւն է համարում այն, որ հանրապետութիւնում զգացում էին սերմնացուի եւ բանուժի մեծ կարիք են.⁴⁵:

Ի տարբերութիւն Խարմանդարեանի՝ Գեղամեանը Հայաստանում ՆՏՔի կիրառման առանձնայատկութիւնների թուին է դասում՝ երկրի քայքայուածութիւնը, սակաւահողութիւնը, յետամնացութիւնը, զաղթականութեան առկայութիւնը են.⁴⁶: Անշուշտ, պէտք է համաձայնուել հեղինակի այն կարծիքին, որ «ՆԷՊ-ը վճռական դեր խաղաց մեր երկրի աւերուած տնտեսութիւնը վերականգնելու եւ ընկերվարական հասարակարգ կառուցելու գործում»⁴⁷: Բայց եւ միաժամանակ դժուար է համամիտ լինել խորհրդային ժամանակաշրջանի կաղապարով ներկայացրած այն ձեւակերպմանը, թէ ՆՏՔն «մեր երկրում ընկերվարութեան անցման միակ ճիշտ ուղին էր, որ մշակել էր Վ. Ի. Լենինը»⁴⁸:

Ժամանակակից պատմագիտութեան չափանիշներով դժուար է ընդունել, թէ ընկերվարութեան անցման ուղին Լենինն է մշակել, կամ առհասարակ գոյութիւն ունեցե՞լ է արդեօք նման ծրագիր: Այն հասարակարգը, որ կառուցուեց 1920-1930ականներին, ժամանակակից գիտական գրականութեան մէջ ընդունուած է անուանել «ընկերվարութեան ստալինեան մոդէլ»: Պէտք է նկատել, որ ՆՏՔն ենթադրում էր ապրանքադրամական յարաբերութիւններ, վարձակալութիւն եւ սահմանափակ

վարձու աշխատանք, մի հանգամանք, որը պետք է վաղ թէ ուշ վերաց-
ուէր թէ՛ Լենինի կանխատեսումներով եւ թէ՛ Ստալինի նախանշած
ծրագրով: Այնպէս որ դժուար է Լենինի եւ Ստալինի պատկերացումնե-
րով ՆՏՔն համարել դրամատիրութիւնից ընկերվարութեանն անցման
միակ ճիշտ ուղին: Եւ պատահական չէ, որ մի քանի տարի անց, տնտե-
սական եւ քաղաքական վտանգ տեսնելով այդ քաղաքականութեան մէջ,
Լենինի իրաւայաջորդ Ստալինը ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի եւ Քաղբիւրոյի իր
համախոհ մեծամասնութեամբ 1920ականների վերջին սահմանափակեց
ՆՏՔն եւ անցում կատարեց համատարած «կոլեկտիւացման»:

Որոհրդային երկրի ներքաղաքական ու յատկապէս տնտեսական
կեանքի կայունացման ու աշխուժացման տեսակէտից 1920ականներին,
անշուշտ, լուրջ լծակ հանդիսացաւ ՆՏՔն: Սակայն, ինչպէս ասուեց, այն
չարունակական բնոյթ չունեցաւ: 1920ականների վերջին այն սահմա-
նափակուեց ու դուրս մղուեց: Դրան փոխարինելու եկաւ համատարած
կոլեկտիւացումը, արտադրութեան եւ աշխատանքի վարձատրութեան
ընկերվարական համահարթեցման մեթոդը:

ՆՏՔի քաղաքականութիւնը ժամանակակից պահանջների ոգով,
անկողմնակալ դիրքերից քննել ու արժեւորել է պատմաբան Ղազարխե-
եանն իր յետխորհրդային շրջանի արժէքաւոր մենագրութեան մէջ: Նա
ներկայացրել է ՌԿՔից ՆՏՔին անցման գործընթացը, նրա դժուարու-
թիւնները, առանձնայատկութիւնները եւ տուած առաջին դրական ար-
դիւնքները⁴⁹: Նա խորհրդային նախորդ հեղինակների նման չի ընկնում
ծայրայեղութեան մէջ եւ իրաւացիօրէն ՆՏՔն չի համարում իբրեւ ըն-
կերվարութեան կառուցման միակ ճիշտ ուղի: Բայց, մեր կարծիքով,
ճիշտ չէ նրա այն դիտարկումը, թէ ՆՏՔի ժամանակ բացակայում էր
«հողի եւ աշխատուժի վարձակալութիւնը»⁵⁰: Յայտնի է, որ ՆՏՔի պայ-
մաններում որոշ սահմանափակմամբ, այնուամենայնիւ, թոյլատրուում
էին հողի, միջին ու մանր ձեռնարկութիւնների վարձակալութիւն եւ
սահմանափակ վարձու աշխատանք: Անգամ թոյլատրուել են արտասահ-
մանեան դրամագլխի պայմանադրութիւններ⁵¹:

Փետրուարեան ապստամբութեան ճնշումով եւ ՆՏՔին անցումով
հանրապետութեան ընկերա-տնտեսական կեանքը աստիճանաբար մտաւ
բնականոն հուն: Հանրապետութեան սոցիալ-տնտեսական կեանքի կար-
գաւորման վրայ բարերար ազդեցութիւն ունեցած Լենինի՝ 1921 Ապրիլի
14ի հանրայայտ ուղղորդիչ-նամակը՝ ուղղուած «Ադրբեջանի, Վրաս-
տանի, Հայաստանի, Դաղստանի, Լեռնականների հանրապետու-
թեան կոմունիստ ընկերների»⁵²: Այն դարձաւ գործունէութեան ծրա-
գիր Անդրկովկասի համայնավարների համար: ՆՏՔի քաղաքականու-
թեան եւ անձամբ Լենինի ցուցումների հիման վրայ գիւղացիութեան եւ
մտաւորականութեան հանդէպ որդեգրուեց աւելի մեղմ քաղաքակա-
նութիւն: Ներքաղաքական կեանքի կայունացման վրայ բարերար ազդե-

ցուծիւն ունեցան ներման վերաբերեալ Հայկեղկոմի ապրիլի 10ի եւ համաներման՝ Ապրիլի 23ի հրովարտակաները, որոնց շնորհիւ հարիւրաւոր մարդիկ ազատուեցին բանտերից, իսկ հազարաւոր փախստականներ ու գաղթականներ վերադարձան տուն՝⁵³ :

ՆՏՔի կապակցութեամբ չի կարելի համաձայնուել Սիմոն Վրացեանի այն պնդմանը, թէ տնտեսական տեսակէտից ՆՏՔն «Խայերի ու Հայաստանի համար ոչինչ դրական բան չէր բերում»⁵⁴ : Այնինչ ՆՏՔի առաջին մի քանի տարիների փորձն ու արդիւնքները ցոյց տուեցին, որ հանրապետութեան տնտեսութիւնը նկատելիորէն աշխուժացաւ, հիմնականում վերականգնուեց քայքայուած ժողովրդական տնտեսութիւնը, բարելաւուեց բնակչութեան նիւթական վիճակը:

Հանրապետութեան ներքաղաքական կեանքի բարելաւմանը էապէս նպաստեց Ալեքսանդր Միասնիկեանի ժամանումը Հայաստան եւ կառավարութեան ղեկավարի պաշտօնի ստանձնումը: Արպոյաճեանը բարձր կարծիք է յայտնում Միասնիկեանի գործունէութեանը՝ քաղաքացիական կռիւները աւարտելու եւ երկիրը խաղաղ, ստեղծագործ հունի մէջ դնելու իմաստով. «Միասնիկեանի կառավարութիւնը,- գրում է Ալպոյաճեանը,- կը շաւիտ ժողովրդին վստահութիւնը՝ խոհեմ եւ չափաւոր ընթացքով»⁵⁵ : Միասնիկեանի գործունէութիւնը Հայաստանում համընկաւ ՆՏՔի քաղաքականութեան գործադրման հետ, որը, անշուշտ, իր նպաստը բերեց երկրի կեանքի բոլոր ոլորտների բարելաւմանը: Այդ իմաստով հայ պատմագրութեան մէջ հիմնականում դրական է լուսաբանուած ու գնահատուած ՆՏՔի քաղաքականութիւնը՝ իր թողած արդիւնքներով եւ հետեւանքներով:

Այսպիսով՝ ՌԿՔն, որպէս կանոն, ճշմարիտ դիրքերից չի լուսաբանուել ու գնահատուել խորհրդահայ պատմագրութեան մէջ: Դրա պատճառն այն է, որ խորհրդային պատմաշրջանում իրապէս հասկացուած չեն եղել բռնութիւններ ու հարկադրանք ենթադրող այդ քաղաքականութեան իրական իմաստն ու նպատակը: Ներկայումս յետխորհրդային պատմագրութիւնը յաղթահարում է այդ դժուարութիւնը: Ինչ վերաբերում է ՆՏՔի լուսաբանմանը, ապա անցեալի ու ներկայի պատմագրական վերլուծութիւններն ու գնահատականները հիմնականում առարկայական են ու ճշմարտացի, որովհետեւ բոլորն ընդունում են, որ «ռազմական կոմունիզմ»ի համեմատ, ՆՏՔն խորհրդային երկրի վրայ թողել է դրական ազդեցութիւն:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Սա յապաւում է ուսուերէն Novie Ekonomicheskie Politikaին: Մենք կը գործածենք դրա հայերէն յապաւումը:

² Իոսիֆ Ստալինը (1879-1953), ազգութեամբ վրացի, համարուում է Վրդիմիր Լենինի գործի շարունակողը, ՀԿ առաջնորդը եւ խորհրդային պետութեան ղեկավարը:

1920ականներին նա խորհրդային Միութիւնում ձեւաւորեց համայնալարական ամբողջատիրական մի վարչակարգ եւ իրականացրեց զանգուածային քաղաքական բռնաճնշումներ:

³ «Ռազմական կոմունիզմ»ի քաղաքականութիւնը միջոցառումների համալիր էր, որը ներառում էր՝ պարէնմանատրում, բռնագրաւումներ, առեւտրի պետական մենաշնորհ, նաեւ միջին եւ մանր ձեռնարկութիւնների պետականացում, աշխատանքի եւ վարձատրութեան համահարթեցում, սոցիալական ոլորտում «ով չաշխատի, նա չի ուտի» սկզբունքի կիրառում, արտադրութեան ռազմական մեթոդներով կառավարում, հարկադիր աշխատանք, սալյապարհակ եւն.:

⁴ Վ. Վ. Ստալին, *Երկեր, Հտր. 11*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1949, էջ 167:

⁵ Միխայիլ Գորբաչովը 1985-1991ին եղել է խորհրդային Միութեան ղեկավար:

⁶ V. Sirotkin, "Ooroki NEP-a" (ՆէՊի դասեր), *Իզվեստիա*, 1989, Մարտի 10:

⁷ *Istoriya Rossi. 20ie vek. 1894-1939 (Ռուսաստանի պատմութիւն, 20րդ դար)*, Otvet. Red. (պատ. խմբ.) Andrey Zibov, Մոսկուա, 2009, էջ 4:

⁸ Վ. Ի. Լենին., *Երկերի Հիսկատար Ժողովածու, Հտր. 41*, Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1982, էջ 378-379:

⁹ Yu. A. Shchetinov, *Istoriya Rossii: XX Vek (Ռուսաստանի պատմութիւն. Ի. դար)*, Մոսկուա, Հրատ. ԳՌԱՆՏ, 1999, էջ 129:

¹⁰ Վ. Ի. Լենին., *Երկերի Հիսկատար Ժողովածու, Հտր. 45*, Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1983, էջ 440:

¹¹ «Ռազմական կոմունիզմ»ից ՆՏՔին անցման լենինեան հայեացքների հոլովոյթի մասին հանգամանորէն տե՛ս՝ Արարատ Յակոբեան, «Սոցիալիզմի Լենինեան Կոնցեպցիան», *Լենինեան Ուղիով*, 1990, թիւ 3 (Մարտ), էջ 20-28:

¹² Bagrat Boryan, *Armeniya, Mejdunarodnaya Diplomatiya I SSSR (Հայաստանը, միջազգային դիւանագիտութիւնը եւ ԽՍՀՄը)*, մաս 2, Մոսկուա-Լենինգրադ, Պետհրատ, 1929. նաեւ՝ S. Kharmandaryan, *Armyanskiy SSR V Pervy God Novoy Ekonomicheskoy Politiki (1921-1922) (Հայկական ԽՍՀն Նոր Տնտեսական Քաղաքականութեան առաջին տարում, 1921-1922)*, ՀՍՍՌ ԳԱ Պատմութեան Ինստիտուտ, Երեւան, 1955. նաեւ՝ Ա. Մ. Յակոբեան, *Սովետական Հայաստանը Ժողովրդական Տնտեսութեան Վերականգնման Ժամանակաշրջանում*, Է., Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ Պատմութեան Ինստիտուտ 1955. նաեւ՝ Հ. Մ. Էլիբեկեան, Ա. Մ. Յակոբեան, *Ուրուազներ Սովետական Հայաստանի Պատմութեան, Պրակ Ա.*, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1954. նաեւ՝ Վ. Ն. Ներկարարեան, *Անցումը Նէպ-ին Եւ Նրա Արդիւնքները Սովետական Հայաստանում*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1955, նոյնի՝ *Հայաստանի Կոմունիստական Պարտիան Ժողովրդական Տնտեսութեան Վերականգնման Ժամանակաշրջանում (1921-1925 թթ.)*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1956. նաեւ՝ Ս. Սահրադեան, *Ռազմառեւոլուցիոն Կոմիտէները Հայաստանում (1917-1922)*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1961. նաեւ՝ Վլադիմիր Ղազարխեցեան, *Սովետական Հայաստանի Գիւացիութեան Պատմութիւնը (1920-1929թթ.)*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ, 1975. նաեւ՝ Գ. Մ. Գեղամեան, *Սոցիալ-Տնտեսական Փոփոխութիւնները Հայաստանում Նէպ-ի Տարիներին (1921-1936)*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ, 1978. նաեւ՝ Բ.Ս. Օհանջանեան, *Սովետական Հայաստանը Ժողովրդական Տնտեսութեան Վերականգնման Ժամանակաշրջանում (1921-1925թթ.)*, «Հայաստան» Հրատ. Երեւան, 1982. նաեւ՝ Եուրի Յոփսէփեան, «Սովետահայ Պատմագրութիւնը Հայաստանում «Ռազմական Կոմունիզմի» Քաղաքականութեան Կենսագործման Մասին», *Հայաստանում Սովետական Իշխանութեան Ամրապնդման Պատմութեան Մի Քանի Հարցեր (1920-1922)*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1987, եւն.:

¹³ Boryan, *Armeniya*, էջ 126-137, 159:

¹⁴ *Դեկրէտների Եւ Հրամանների Ժողովածու, Պրակ 1-ին, Էլմիածին*, 1921, էջ 8:

- ¹⁵ *Կոմունիստ*, 1920, Դեկտեմբերի 11:
- ¹⁶ Գեղամեան, էջ 36:
- ¹⁷ *Հայաստանում Սովետական Իշխանության Ամրապնդման*, էջ 11 եւ 13:
- ¹⁸ Օհանջանեան, էջ 56:
- ¹⁹ Նոյն, էջ 61:
- ²⁰ Յովսէփեան, էջ 33-35:
- ²¹ *ՀԱԱ, Փ.* 102, *ց.* 1, *դ.* 23, *թ.* 8:
- ²² Արշակ Այրոյաճեան, «Անկախ Հայաստան (1 Սեպտեմբեր 1920 թ.- 1 Սեպտեմբեր 1921 թ.)», Մաս Ա., Թէոդիկ, Ամենուն Տարեցոյցը, Ժ.Չ. Տարի (1922), Կ. Պոլիս, 1922, էջ 250:
- ²³ Գարեգին Նժդեհ, *Երկեր, Հտոր.* 1, Երեւան, «Լույս» ՍՊԸ Տպարան, 2002, էջ 469:
- ²⁴ *Կոմունիստ*, 1921, Դեկտեմբերի 25:
- ²⁵ *Հայաստանում Սովետական Իշխանության*, էջ 17:
- ²⁶ Kharmandaryan, *Armyanskiy SSR...*, էջ 73:
- ²⁷ Ivan Tairyan, *XI Krasnaya Armiya V Borbe Za Oostanovlenie I Ooprochenie Sovetskoy Vlasti V Armenii (ԺԱ. Կարմիր Բանակը Հայաստանում Խորհրդային Իշխանության Հաստատման եւ ամրապնդման պայքարում)*, Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1971, էջ 195-196:
- ²⁸ Sh. M. Amirkhanyan, *Iz Istarii Borbi Za Sovetskuyu Vlast V Armenii (Հայաստանում Խորհրդային Իշխանության Հաստատման պայքարի պատմութիւնից)*, Երեւան, 1967, էջ 92:
- ²⁹ *Հայաստանում Սովետական Իշխանության...*, էջ 73:
- ³⁰ Էլչիբեկեան, Յակոբեան, էջ 71. նաեւ՝ Յակոբեան, *Սովետական Հայաստանը*, էջ 59:
- ³¹ Ներկարարեան, *Անցումը Նէպոլին*, էջ 45-46:
- ³² Սահրադեան, էջ 87:
- ³³ Գեղամեան, էջ 37:
- ³⁴ *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, Հտոր.* 7, *ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ.*, Երեւան, 1967, էջ 137:
- ³⁵ Շմաւոն Ռ. Յարութիւնեան, *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն (1917-1968)*, Երեւան, «Լոյս» Հրատ., 1970, էջ 144-145, նոյնի՝ *Պատմագրութեան Զարգացումը Խորհրդային Հայաստանում (1964-1988)*, Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1990, էջ 268:
- ³⁶ Ա. Վ. Վարդապետեան, *Հայաստանի Կարմիր Բանակը Քաղաքացիական Կռիւններում 1920-1921 թթ.*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1960, էջ 103:
- ³⁷ Արամայիս Ն. Մնացականեան, *Ընդդէմ Պատմութեան Դաշնակցական Նենգափոխութեան*, Երեւան, 1976, էջ 37. նաեւ՝ Սամուէլ Տ. Ալիխանեան, *Խորհրդային Ռուսաստանի Դերը Հայ Ժողովրդի Ազատագրման Գործում (1917-1921թթ.)*, Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1966, էջ 299. նաեւ՝ S. V. Kharmandaryan, *Lenin I Stanovlenie Zakavkazkazskoy Federatsii 1921-1923 (Լենինը եւ Անդրկովկասեան Դաշնության կազմաւորումը 1921-1923 թթ.)*, Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1969, էջ 79-80. նաեւ՝ *Հայաստանում Սովետական Իշխանության Ամրապնդման*, էջ 20-21, 51. նաեւ՝ Վլադիմիր Ղազարիսեան, *Հայաստանը 1920-1940 թթ.*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտ, «Մ. Աշճեան Մատենաշար», 2006, էջ 22:
- ³⁸ Օհանջանեան, էջ 43, 49-50, 55, 72:
- ³⁹ Յակոբեան, էջ 147-148:
- ⁴⁰ Ղազարիսեան, էջ 94:
- ⁴¹ *ՀԱԱ, Փ.* 114, *ց.* 1, *դ.* 8, *թ.* 22:
- ⁴² Գեղամեան, էջ 102:
- ⁴³ A. M. Elchibekyan, *Ot Revkoma K Sovetam (Յեղկոմներից դէպի խորհուրդներ)*, Երեւան, *Հայպետհրատ*, 1978, էջ 23:
- ⁴⁴ Kharmandaryan, *Armyanskiy SSR...*, էջ 7:

⁴⁵ Նոյն, էջ 74-75:

⁴⁶ Գեղամեան, էջ 103:

⁴⁷ Նոյն, էջ 101:

⁴⁸ Նոյն:

⁴⁹ Ղազարխչեան, էջ 216-227:

⁵⁰ Նոյն, էջ 222:

⁵¹ A. S. Orlov i dr., *Istoriya Rossii (Ռուսաստանի պատմություն), Մոսկուա, «Պրոսպեկտ», 2002, էջ 354:*

⁵² Վ. Ի. Լենին, *Երկերի Լիակատար Ժողովածու, Հտր. 43, Երևան, «Հայաստան» Հրատ., 1982, էջ 238:*

⁵³ Համաներման դեկրետների կապակցութեամբ, սխալում է Իրազեկը՝ կարծելով, թէ Միասնիկեանի կառավարութիւնն է ստորագրել Ապրիլի 10ի ներման հրամանագիրը (Իրազեկ, *Մտիկ Անցեալից, Պէյրութ, Տպ. Համազգային, 1956, էջ 109*): Իրականում այդ հրամանագիրը եւ նաեւ միւսը ստորագրել է Կասեանի Յեղափոխական Կոմիտէն, որովհետեւ Միասնիկեանը Ապրիլի 10ին դեռեւս Մոսկուայում էր: Նա Երևան է ժամանել Մայիսի 4ին (Ս.Ս. Ամիրեան, «Սովետական Հայաստանի Կառավարութեան Առաջին Նախագահը», *Հայաստանում Սովետական Իշխանութեան Ամրապնդման, էջ 56*):

⁵⁴ Սիմոն Վրացեան, *Կեանքի Ուղիներով, (Ինչպէր, Ի՞նչ, Ապրումներ) Հտր. 2, Պէյրութ, Տպ. «Համազգային» 1967, էջ 176:*

⁵⁵ Արարտյան, էջ 255:

THE ASSESSMENT OF ARMENIAN HISTORIOGRAPHERS OF THE TRANSITION OF STATE POLICY FROM MILITARY COMMUNISM TO THE NEW ECONOMIC POLICY AFTER THE BOLSHEVIK REVOLUTION

(Summary)

ARARAT HAKOBYAN
vahagnhakobian@rambler.ru

The author highlights how Soviet Armenian historiographers assessed the policy shifts of the Soviet Union from Military Communism to the New Economic Policy during the first decade of the Bolshevik Revolution. This policy shift extended to every Soviet republic within the Soviet Union and to Soviet Armenia as well.

The leaders of the Bolshevik Party and the Soviet state (Lenin, Trotski, Stalin and others) adopted the policy of military communism as a way to guarantee the transition from capitalism to socialism and communism. But the policy ruined the economy of the country and triggered popular uprisings as it was conducted through expropriations. The leaders had no choice but to take a step back and promote a new policy which could give the population a reasonable space for economic breath and personal initiative. This New Economic Plan brought life to the failing economy of the Soviet Union. However, after a few years, the Soviet leaders shifted once more to socialist policies of collectivisation.

The case in Soviet Armenia was worse than that in other parts of the Soviet Union as Armenia had lost the war against the Turks and had undergone the brutal oppression and massacres of the invading Turkish armies.

After outlining the diverse interpretations of the socio-economic policies implemented in Soviet Armenia, the author critically assesses these various approaches and argues that they were all underpinned by Marxist ideology.

The author notes, however, that current Armenian historiography has overcome this phase and contemporary Armenian historiographers show no constraints whatsoever in evaluating the socio-economic shifts of Soviet Armenia during the 1920s.